

Kūrinio istorija

Pasakiškojo Baltaragio malūno pagrindas labai realus – Boruta šį kurinį parašė negandų laikotarpiu, sukrėstas bolševikinės, vėliau hitlerinės okupacijos, nepaprastai susirūpinęs savo krašto, tautos kultūros ir žmogaus likimu (rankraščiuose yra data – 1942. III. 31, vėliau dar autoriaus tvarkyta ir užrašyta: 1942–1944 m.). Per Antrąjį pasaulinį karą likęs Lietuvoje, rašytojas blaškėsi ir slapstėsi, išgyveno žiaurybes ir kitus savo tautos vargus bei persekiojamos lietuvių inteligentijos dalią. („Lietuvoje rašytojams buvo labai sunkios kūrybiniam darbui sąlygos. [...] Leisti savo kūrinis vokiškosios okupacijos metu nebuvo kur. [...] Labai vargindavo rašytojus įkyrūs gandai. Kiekvieno mėnesio pirmą ir penkioliktą dieną pasklisdavo žinios, kad rengiami įkaitų sąrašai ir kad netrukus bus platūs areštai. Balio Sruogos likimas rodo, kad tie gandai buvo ne be pamato“¹.)

Egzistencinės atramos ir paguodos, atsvaros kraupios istorinės situacijos laikinumui ieškota tautosakos versmėje. Remtis ilgaamžė tautos patirtimi bei išmintimi skatino Vincas Krėvė ir Balys Sruoga. Tautodaile, folkloru, kraštotyra domėjosi Borutos artimiausios aplinkos žmonės: skulptorius Juozas Mikėnas (jis vėliau ir Pinčuko vardą pasiūlė), jo sesuo Akvilė – liaudies meno tyrinėtoja, etnografės Marijona Čilvinaitė, Pranė Dundulienė (pastaroji tuomet rinko medžiagą apie raganavimą ir raganų teismus). Ir Boruta rimtai gilinasi į folklorą bei lietuvišką pasaulėvaizdį: daug skaitė, studijavo Jono Basanavičiaus surinktas pasakas *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*, Tautosakos archyve išsirašinėjo liaudies burtus, užkeikimus. Žavėjosi tautodaile (tą buvo pakiliai išsakęs jau *Mediniuose stebukuose*) – A. Mikėnaitė pasakojo, kaip anuomet abu drauge Kauno dailės muziejuje apžiūrinėjo ir aptarinėjo velniukus². Visa tai žadino kūrybinę vaizduotę, skatino prabilti „tautos lūpomis ir tautos žodžiais“. Sustiprėjusį individo prisirišimą prie savo tautos Vytautas Kavolis apibendrina kaip to meto dėsningumą: „gal tai buvo net svarbiausia tiesioginė šio laikotarpio pasekmė lietuvių sąmoningumo raidai“³.

Borutai apskritai būdingas artumas liaudiškai savimonei. Nors seniai atitrūkęs nuo kaimo, jis gerai jautė kaimietišką stichiją ir liaudies dvasią – jos išmintį, humorą, panteistinį santykį su gamta, prisirišimą prie žemės ir pan. Apie savo ryšį su tautosaka vėliau jis aiškina laiške poetui ir vertėjui Levui Ozerovui: „Lietuvių pasaka man pažįstama nuo vaikystės iš pirmųjų šaltinių – liaudies pasakininkų. Savo literatūrinėje veikloje visada jaučiau polinkį į liaudiškumą. [...] Specialiai folkloro nesu studijavęs, tačiau prisiejo dirbti Kauno universiteto Tautosakos komisijoje 1931–1933 m. (tada mano darbą sužlugdė kalėjimas), paskui karo metais, 1941–1944., – Tautosakos archyve, Mokslų akademijos Literatūros instituto kaimynystėje. Tokiu būdu mūsų tautosakos šaltiniai ir rinkiniai man gerai žinomi“⁴. Ir apie *Baltaragio malūną* rašytojas vėliau kalbės, kad ten nieko nesą pramanyta, viskas surinkta iš lietuvių folkloro šaltinių.

O grįžtant į karo metus, svarbu pabrėžti itin aktyvų Borutos santykį su tikrove ir tautosaka: „kai prislėgė klaiki okupacija, grasindama mus sunaikinti, mano ausyse vėl sužvengė obuolmušiai, keldami pasipriešinimą ir atkaklumą“⁵. Teroro ir nebūties akistatoje vidinis priešinimasis pavergimui, nužmoginimui, išnykimui reikėsi aistringumu veikimu – žūtbut gelbėti žmones ir kultūros turtus, išsaugoti žmoniškumą. Tačiau gelbėtojas ir gynėjas nedaug ką galėjo padaryti: siautė galingos jėgos,

¹ K. Borutos kalba apie karo laikus Lietuvoje cit. iš: A. Ragenas (R. Šarmaitis), „Lietuvos rašytojai telkiasi: Pirmasis rašytojų susitikimas sostinėje Vilniuje“, *Tiesa*, 1944, spalio 4, p. 3.

² Pokalbis su Akvile Mikėnaite, užrašytas 1970, kovo 25.

³ Vytautas Kavolis, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 272.

⁴ Laiškas Levui Ozerovui 1958. IX. 22, in: Kazys Boruta, *Drauge su draugais*, [Raštai, t.10], Vilnius: Vaga, 1976, p. 363–364.

⁵ „Baltaragio malūno byla“, 1957 (rankraštis), LLT1 BR, f. 60–142.

griovimo stichija niekais vertė individo valių ir pastangas. O vis dėlto šis grėsmės ir nevilties metas kartu budino pašėlusį gyvenimo geismą, ypatingą grožio pajautą, skausmingą gyvenimo teigimą.

Visuotinis nerimas ir nežinia pynėsi su Borutos asmenine drama – buvo tapęs našliu, praradęs namų šilumos ir pastovumo jausmą, labai sielojosi dėl vienturtės dukters našlaitės likimo. Netikėtai išgyveno gražią meilę („Tai kam esi skaisti kaip saulė, / kad nuo skaistumo tavo apakau?“ – Akvilei Mikėnaitei skirtas eilėraštis „Pasaka apie Solveigą“; jai padovanos ir *Baltaragio malūno*, sublimavusio tų metų jo polėkius ir skausmą, rankraštį¹).

Baltaragio malūnas gimė iš didžiulės emocijų įtampos („blūdas užėjo“), rašymą stimuliuojo kunkuliuojanti vidinė jėga. Kūrinys labai intymus ir apibendrinantis: jame lietuviško identiteto ir Borutos idealų pasaulis, vaizduotės skrydis, praradimo tragiką (gal ir savo paties būsimo tragiško likimo nuojautos), refleksijos apie žmogaus ir tautos būtį valdančias jėgas bei dėsnius.

Rašytojas tarsi atsivėrė dideliame nuoširdžiam pokalbiui apie jausmus, tikras ir netikras vertybes, apie likimą, gyvenimo prasmę, laikinumą ir amžinybę. To pašnekesio forma – pasaka. Originali fantazijos ir tikrovės implikacija.

Neramaus, sutrikusio individo pašąmonės proveržiai – stiprūs jausmai ir nuslopinti troškimai, sumišę su ženklais, kurie kyla „iš pirmųkščių vaizdinių, slypinčių toliausiuose pašąmonės sluoksniuose, C. G. Jungo vadintų archetipais“², pinasi su sąmonės ir kasdienybės reiškiniais. „Paveldėtas“ iš protėvių pašąmoningasis pasaulis kupinas netikėtumų, mįslingumo, šiurpo. Su tuo susijęs konkrečiai įsivaizduojamo, materialiai veikiančio velnio įvaizdis: ši chtoniška būtybė, nors senosios tradicijos pripažįstama kaip savas, vietinis ir gana kvailokas padaras, turi iš esmės daug metafizinių galių, yra bauginanti, neperprantama, neįveikiama blogio jėga. *Baltaragio malūno* naratyvas – apie šitokio velnio pinkles, įtūžį ir kerštą.

Lietuvių literatūrai būdingas tautosakiškumas šiame kūrinyje gerokai kitoniškas. Tą tuojau pajuto lietuvių išėivijos kultūrininkai. Benediktas Babrauskas rašė: „Naujas mūsų pasakojamosios tautosakos panaudojimo būdas“, „Borutai buvo lemta rasti naują kelią“³. Algirdas Julius Greimas tai apibūdino kaip mitologinę projekciją⁴. O pokario Lietuvoje mitologijos tyrinėjimų ilgą laiką nebuvo, ir apie *Baltaragio malūno* mitologiškumą net neužsimenama akademinėse „Lietuvių literatūros istorijose“ – t. 4 (1968) ir t. 2 (1982). Dėmesys į tai tebus atkreiptas po 3–4 dešimtmečių.

Iš pasakų ir sakmių (jos yra perėmusios mitų paslaptis), iš burtų ir užkeikimų Boruta buvo atsekęs ir savo knygoje atkūręs senąją mitologinę pasaulėjautą, tikėjimą demonais ir kitomis mitinėmis jėgomis. Rašytojui reikėjo būtent šito tradicijos klodo, kad galėtų įtaigiau atskleisti rūpimas ne pilkos kasdienybės, bet universalesnes žmogų užgriūvančių išbandymų problemas – prabilti apie likimo smūgius, katastrofos esmę.

Malūnas ant kalno, o virš jo vakarinė žvaigždė – svarbi mitologema, reiškianti Pasaulio centrą, gaubiamą *sacrum* erdvės. Apačioje – profaniška (velniavos) erdvė: vanduo, pelkė, kryžkelės. Septynis tiltus turėjo nugriauti Girdvainis su savo pašėlusiais obuolmušiais, kad pasiektų kalną ir ten gyvenančią Jurgą. Anksčiau, kai malūnas sukosi, tarsi kartodamas pirmą pradžią egzistencijos vyksmą, ir būtis buvo patikima: ramiai gyveno tėvų tėvai. Bet štai Baltaragis įdarbina velnią, ir jau šis, o ne vėjas, ima sukti malūno sparnus. Įsiviešpatauja chaosas – šiurpi iracionali jėga visus veikėjus įsuka į užburtą ratą, kuriame jie blaškosi ir neišvengiamai žūva. Gražūs ir šviesūs žmonės – Baltaragis, Jurga, Girdvainis, taurūs jų jausmai ir siekiai – ypatingas meilės ir laimės kaip gyvenimo pilnatvės troškimas,

¹ Tvarkingai ranka perrašytas, 1942. III. 31 datuotas, su dedikacija „Akvilei rankraštis *Baltaragio vėjinis malūnas su velniais* (203 p.) saugomas A.Mikėnaitei dukterėčios Nijolės Mūrelės asm. archyve.

² Jean-Claude Filloux, *Pasąmonė*, iš prancūzų k. vertė Lina Perkauskytė, Vilnius: Alma littera, 2005, p. 96.

³ Ben. Babrauskas, „Naujas lapas“, *Gabija* (Brooklyn), 1952, Nr. 3, p. 78.

⁴ Algirdas J. Greimas, „K. Borutos „Baltaragio malūnas“, *Vienybė* (Brooklyn), 1952, rugsėjo 12, p. 6.

bet pasaulį valdo pikta, baisi jėga, galingesnė už žmones. „O galėjo būti gyvenimas kaip obuolys“¹, – tik atsidūstama.

Tekste, kupiname vaizduotę žadinančio liaudies sakmių paslaptingo ir mitologinio mąstymo ženklų bei mitologinės simbolikos (malūno sparnų sukimasis, girnų malimas, klaidžiojimas užburtame rate, žmogaus virtimas akmeniu), fiksuojamas ir įprasminamas svarbus lietuviškos savasties bruožas – nesipriešinimas lemčiai. Kaip teigia religijotyrininkas Gintaras Beresnevičius, šis protėviams būdingas fatalizmas ilgainiui yra tapęs lietuviškos pasaulėjautos ypatumu. Anot tyrinėtojo, likimas – tai vienas iš galios prasiveržimo aspektų, kurio neįmanoma išvengti, ir jis priimamas nediskutuojant². Borutos kūrinyje ši lietuviškos sielos savastis labai įtaigiai atspindima – naratoriaus ar veikėjų lūpomis nuolat tvirtinama: „Kas bus, tas bus, – nieko čia nepadarysi. Jeigu artinasi nelaimė, jos neaplenksi, lieka ją tiktai pakelti“³, kartojama: „taip jau viskas nelaimingai susidėjo“, „taip lemta buvo“, „nelemta“ ir pan.

Bet gyvenimas nestovi vietoje, ir knygos veikėjai gyvena įtempę visas dvasines jėgas, stengdamiesi nepasiduoti lemčiai. Kiekvienas turi vienintelį siekimą, tapusį jo idealu, savąją tiesą-aistrą. Ženklą veikti yra davę jau pirmi knygos sakiniai: malūnas „mosavo savo dideliais sparnais, tarytum būtų norėjęs pasikelti ir nuskristi nuo pakriūtės“. Pasikelti ir skristi – tai romantiška itin forsuočių jausmų, tarp trokštamo ir nepasiekiamo užsimezgančios įtampos apraiška, kūrinio lyrinis motyvas ir neišvengiamas dramatismas. Veikėjai lekia kaip su sparnais į savo laimę ir pražūtį (tas romantinio žmogaus skubėjimas!). O smelkiantis į vidinį knygos turinį, vis atsiveria romantizmo semantikos psichologiniai atradimai ir emocinių asociacijų bei prasmų kupini vaizdai-simboliai, kuriuos kiekvienas skaitytojas turi aiškintis individualiai. Teisingiausiai *Baltaragio malūno* simbolika suvokiama jaučiant visos Borutos kūrybos estetinę vienovę – jau kituose kūrinuose išreikštą laisvo žmogaus ir kovos idealą, nesutramdomo nerimo apniktą ir kompromisų nepripažįstančią dvasią, eksplozinę meilės raišką, daugiaprasmius vėjų, audros, gaisro, pelkės įvaizdžius, pagaliau ir borutišką žodžio ekspresiją.

Baltaragio malūne prasmingai išgryninta poetiškųjų veikėjų meilės jausmų sfera. O įtaigiausiai atskleistas Girdvainio vidinis konfliktas. Jo obuolmušiai žirgai – tarsi pats grožio, laisvės, polėkio įsikūnijimas, jie „pasiskolinti“ iš lietuviškų šv. Jurgių, kurie dažnai būtent su obuolmušiais vaizduojami liaudies menininkų darbuose (juk ir Girdvainis yra Jurgis!). O kartu – tai labai borutiškas laisvos, išdidžios asmenybės, metusios iššūkį savo aplinkai, motyvas. Bet vyriška jėga, nerimu ir laisvūniškumu pasižymintioje Borutos kūryboje dar nebuvo tokio stipraus ir žūtbūtinio idealo išbandymo, tokios tragiškos Visko ir Nieko, Meilės ir Atsižadėjimo, Gyvenimo ir Mirties akistatos. Praradęs obuolmušius Girdvainis nebegali pasirodyti mylimajai. Idėja sunyksta Girdvainyje, prislėgtame vien kančios. Palikta išdidžioji Jurga jam negali atleisti. Bet, filosofiniu Borutos požiūriu, tikrasis žmogaus vertės matas yra santykis su savo siekimu-idealais. Jo herojai žūva neatsižadėję siekių, sielvartą išsėmę iki dugno, patyrę prasmingos būties absoliutą. Veikėjų vidinio grožio, vitalizmo, dvasinių vertybių akcentavimas – tai idealioji romantinio teigimo tendencija, aktualizavusi, be to, ir priešinimąsi negailestingam žmogaus nuvertinimui, gyvenimo nupiginimui karo laikotarpiu.

Žinoma, tame pačiame pasaulyje yra ir menkystų – inertiškos, bedvasės aplinkos tipų. Sodrios burleskiškos scenos karčiame ir davatkyne atskleidžia moralinius individų nuopolių. Tie veikėjai – tarsi liaudiško karnavalo figūros, nes autorius, nuo idealizavimo bloškėjęs į kitą kraštutinumą, juos degina satyros ugnimi. Tikro žmogaus ir gyvenimo pilnatvės ilgesį *Baltaragio malūno* autorius skaitytojui stengiasi primygtinai įteigti, jį tarsi užburti. Ne veltui kūrinyje toks svarbus poetinis pradas,

¹ Kazys Boruta, *Baltarusio malūnas, arba kas dėjosi anuo metu Paudrūvės krašte*, Kaunas: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1945, p. 162.

² Gintaras Beresnevičius, *Lietuvių religija ir mitologija*: Sisteminė studija. Vilnius: Tyto alba, 2004, p. 91.

³ Kazys Boruta, *op. cit.*, p. 161.

emocijų bangavimas, išpuoselėta kalbos ritmika, kalbėjimas pakylėtais poetinės leksikos žodžiais ir perifrazėmis. Norima įtvirtinti poetišką tiesą: gyvenimas nepaprastai gražus ir dosnus, kad, nepaisydami įvairiais pavidalais atsiveriančio blogio, tikėtume idealais ir žmogaus didybe.

Romantinio meno paskirtis – „tyrimas tų proto ir visatos sričių, kurios slypi kitapus racionalios minties ir normalios sąmonės ribų, o romantinio meno herojumi tampa ne kas kitas, kaip pats menininkas, kuris yra ir šios nežinomios sferos tyrėjas, ir kartu žynys, tarpininkas tarp jos ir savo auditorijos“¹. *Baltaragio malūne* subjektyvus tikrovės įdvasinimas padeda kurti egzistencijos sudėtingumą. Gyvenimo tragika yra ambivalentiška. Net velnias Pinčukas nėra vien neatšaukiamo blogio nešėjas: Jis taip pat pažeidžiamas ir savaip tragiškas: jo velniškumas neleidžia jam pasiekti geidžiamos meilės. Pinčukas ir juokingas, ir didis, kūrinyje būtent jis veikia kaip stimuliuojanti gyvenimo jėga, yra gaivalingos poetinės dinamikos šaltinis. O teigiamieji Baltaragis, Jurga ir Girdvainis, nors ir žūva atsidūrę kraštutinėse galimybių situacijose, iš esmės – nenugalėti. Jų pergalė vidinė, kaip ir Borutą itin žavėjusių H. Ibseno dramų herojų. Tai pralaimėjimo laimėjimas – ibseniška tragizmo samprata. Baigiasi konkretus gyvenimas, bet neišnyksta žmogaus troškimų grožis. Žūva individai, bet išlieka žmonių giminė. Tai tik kriziniai būties momentai, bet ne pasaulio pabaiga. O prieštaravimai ir skausmingos negandos kaip tik išryškina vertybes, kurios, kad ir kažin kas būtų, leidžia tikėti gyvenimu ir ateitimi.

Labai svarbus *Baltaragio malūne* yra naratorius, nuoširdi liaudiška jo šneka, gyvas asmeniškasis balsas, pabrėžiantis kūrinio sąlyginę tikrovę ir padedantis ją struktūruoti – gražiai susieti kasdienybės ir fantazijos lygmenis, susumuoti romantines idėjas, o dar kartu kaip bendramintį modeliuoti ir skaitytoją. O epiloge, tarsi tikrame modernistiniame romane, atsiveria papasakotą istoriją apmąstantis pats Boruta: jis išaukština atminties fenomeną, paliudija savo tapatumą su protagonistais, patvirtina pasakos ir gyvenimo simbiozę: „kur čia atskirsi, kur pasaka, o kur tikrasis gyvenimas? Aš jų ir neskiriu“. Baigiamasis vaizdas, tarsi atkuriantis suirusią pasaulio tvarką, – prieš audrą atgyja suakmenėjęs Baltaragis, iš ežero gelmių išneria obuolmušiai, ir per audrą lekia tuoktis jaunikis su nuotaka... – akcentuoja laikinumo ir amžinumo dialektiką, būties nenutrūkstamumą, gyvenimo nemirtingumo idėją.

Kūrinyje atsiskleidė stiprus Borutos talentas, nulemtas impulsyvios, gaivališkos jo natūros, – į organišką visumą susipynė aktualizuota gilioji sąsąmoninė tradicija, laki fantazija, didelė poetinė intuicija, ryškus originalumas. Yra epinis vaizdas, lyrinė nuotaika, romantinis polėkis, gyvenimo mįslingumas, simbolinis apibendrinimas, ontologinės refleksijos, liaudiškas, buitinis komizmas ir sukrečianti tragika – kūrinys savitas, turiningas ir įtaigus. Jis vertintinas kaip pastangos naujai suvokti tikrovę, radusios pavykusią, adekvačią Borutos meniniam mąstymui formą.

Baltaragio malūnas individualus daugeliu atžvilgių. Netgi nelengva rasti ir žanro apibrėžimą, kuris geriausiai nusakytų knygos originalumą. Pasaka? Sakmė? Padavimas? Poetinė legenda? Julius Kaupas sakė: „suprozinta baladė“. Pats autorius savo kūrinį buvo kukliai pavadinęs apysaka, kartais pridėdavo: „apysaka-poema“, o po gero dešimtmečio ir ilgų galvojimų parašė: „nei pasaka, nei padavimas – jis atsirado kaip mano širdies raštas apie save patį ir savo kraštą, kuris mane žavi kaip gražiausia pasaka“². (Dabar dažniausiai vartojama V. Kubiliaus pateikta definicija: poetinis romanas.)

Per karo sumaištį *Baltaragio malūno* tekstas buvo laimingai išsaugotas (kai kurie Borutos rankraščiai pražuvo). Tuoj po karo, 1945-aisiais, jo ištrauka publikuota *Pergalės* žurnale, skaityta per Vilniaus radiją. Kūrinys aptartas Rašytojų sąjungos klube ir sulaukė palankių atsiliepimų. (Kaip skelbta to meto

¹ Gabriel Josipovici, *Pasaulis ir knyga*: Moderniosios literatūros studija, vertė Regina Rudaityte, Vilnius: Mintis, 2003, p. 229.

² „Baltaragio malūno byla“, 1957 (rankraštis), LITI BR, f. 60–142.

laikraščiuose, diskusijose kalbėjo Kostas Korsakas, Vincas Žilionis, Petras Juodelis, Juozas Jurginis.)

1945 m. spalio mėnesį pasirodęs kūrinys, Jono Kuzminskio medžio raižiniais iliustruotas, pagražintas ilga „senoviška“ antrašte *Baltaragio malūnas, arba kas dėjosi anuo metu Paudrūvės krašte*, buvo viena pirmų naujo gyvenimo ir naujojo lietuvių kultūros laikotarpio grožinės literatūros knygu.

* * *

Baltaragio malūną, įsipynusį į pokario situacijas, neatliepusį jo atmosferos ir prasilenkusį su tuometinėmis literatūros normomis, Boruta vadins nelaimingiausia savo knyga.

Pokaris – didžioji Stalino epocha – buvo sunkus visiems, juo labiau menininkams, įkinkytiems tarnauti naujai santvarkai ir kurti tarybinį meną. O Boruta – keletą metų (1946–1949) atsėdėjęs politinis kalinys (apie tai išsamiau žr. šio leidinio III dokumentų skyriuje), pasak anuometinių marksizmo ideologų, „liaudies priešas“, tad jo padėtis visai ypatinga.

Būtina suprasti anų metų realybę – kūrėjams taikytas totalitarinio režimo represijas, partinę meną bei kultūros priežiūrą (administravimą, komandavimą, kontrolę bei cenzūrą), prisiminti, kaip literatūra priklausė nuo VKP(b) CK nutarimų ideologiniais klausimais ir kitokių instrukcijų, nuo Maskvos diktato ir kokios baisios nuodėmės buvo „beidėjiškumas“, „keliaklupsčiavimas prieš pūvančią buržuazinę kultūrą“, „nacionalizmo apraiškos“, „formalizmas“, net ir paprasčiausias žmogaus bandymas išsakyti savo kiek kitonišką nuomonę. „Su kuolais švaistės ant galvų“, anot Borutos.

Gyvenimas parodė, kad tarybų valdžia aršiai puolė ne vien „smetonininkus“, bet ir kairiųjų (ne bolševikinių) pažiūrų inteligentus, socializmą siejusius su asmenybės laisve ir idealizmu, su visuomeniniu teisingumu, – taip lageriuose atsidūrė Boruta, Hanė Lukauskaitė, Petras Juodelis, Antanas Biliūnas, Kazys Jakubėnas (su pastaruoju itin žiauriai susidorota).

Boruta – vienas radikaliausių kairiosios krypties kūrėjų, išdidus maišto ir laisvės apologetas, buvęs narsus tautininkų diktatūros opozicininkas ir dėl to ne sykį nukentėjęs bei kalintas, dabar turėjo pereiti visus tarybinės „persiauklėjimo mokyklos“ etapus, priverčiančius paklusti: pirmiausia – smurtą ir brutalią sunaikinimo grėsmę, paskui izoliaciją, nuolatinę įtampą ir neturėjimą kur dėtis, dar negana to – nusižeminimą, absoliutų „teisingos bausmės“ pripažinimą, savikritiką ir saviplaką, pagaliau – „apdorotojo“ prisitaikymą prie Sistemos. Priemonių individui sudrausminti bolševikinis režimas turėjo pakankamai: būdamas nelaisvėje Boruta sužinojo, kad areštuotas už ryšius su „miškiniais jo svainis – pedagogas, rašytojas Konstantinas Bajerčius užmuštas per tardymą, kad jaunėlis brolis Jonas nuteistas 25 metams ir išvežtas į Šiaurę... Be to, ir pats, sugrįžęs iš sovietinio lagerio ir patyręs, kaip draugai iš baimės bėga į šalį, neturėjo pasirinkimo – reikėjo rasti *modus vivendi*, derintis prie viešpataujančios valdžios ir tvarkos. Gal manė, kad pakaks vieno kito įsiteikimo naujai santvarkai, ir parašė literatūriniam žurnalui aktualią apybraižą apie kolūkių kūrimąsi Garliavoje bei švintantį komunistinį rytojį su anuomet privalomu partijos ir vyriausybės pašlovinimu. Deja, autoriaus pavardė spaudai visai nebetiko.

Atrodo, galėjo būti pats brandžiausias Borutos – anuomet keturiasdešimtmečio penkiasdešimtmečio kūrėjo – laikas. Buvo ištikimai atsidavęs literatūrai ir rašyti norėjo (beveik nieko kito per savo gyvenimą ir nebuvo dirbęs). Tad dėl literatūros nesyk ryžosi laužyti savo principingą, ambicingą būdą, įvaldyti naujakalbę – reikalingas ideologines klišes, nušlifuosius propagandinius šampus. Pranoko būtinosios elgsenos bei „apžaidimo“ žodžiais. Buvusiam lagerininkui teko būti nuolankiu prašytoju (leiskite dirbti, t. y. gyventi!) ir įrodinėti savo lojalumą. Išprašė nedaug ką – galimybę pragyventi iš vertimų (juos spausdinti buvo leista be vertėjo pavardės arba svetima

pavarde). Represuotas kūrėjas atkertamas nuo literatūros, į jį žvelgiama nepalankiai¹. Kaip dabar yra paaiškėję, KGB nuolat sekė Borutą, buvo įrašinėjami jo telefono pokalbiai: ar nesišiaušia prieš tarybų valdžią, ar nelaiko savęs auka². Net ir vėliau, kai 1956 m. oficialiai atgautos rašytojo teisės, juo nepasitikima, ir pats tai nuolat jaučia. Dienoraštyje rašo: „Priešų užtenka. Atsimink, kad ir redaktoriaus kabinete ta pati tardymo kamera. Visur reikia apdairiai laikytis. [...] Pamoka ateičiai: žinok, kur ir kada gyveni“³. Jo pavardė literatūros darbuose pabrėžtinai nutyliama. Antai išleistame Antano Vienažindžio dainų rinkinyje (1958), kurį Boruta rengė dar karo metais, nėra nė mažiausios nuorodos, kad pasinaudota jo surastu rankraščiu bei parašytais komentarais. Valdžiai vis užkliūva Borutos viešos kalbos. Valdžios institucijos ir budrūs kolegos partiniai rašytojai jį ypatingai prižiūri, kaip mokinuką viešai auklėja, dvasiškai trikdo, vienaip ar kitaip baudžia. Neatsitiktinai dažniausias Borutos kūrybos žanras pokariu yra Pareiškimas, Prašymas ar Pasiaiškkinimas (įvairioms instancijoms ar funkcionieriams). Šiandien juos reikia mokėti skaityti, t. y. suvokti tam tikrą maskuotę bei štampuoto kalbėjimo potekstę – pastangas nepalankiomis sąlygomis žūtbūt atsilaikyti. Buvo skaudu, kad daugelis tų „auklėtojų“ – jaunystės bičiuliai, prieš karą Borutą pagarbiai laikę savo kartos lyderiu, mokytoju, moraliniu autoritetu. Dabar jie buvo „generalinės linijos“ vykdytojai, gerai perpratę naujuosius reikalavimus. Tik Antanas Venclova, artimas draugas, kartais stengdavosi jį užtarti partiniuose susirinkimuose: „Iš Borutos mūsų literatūra irgi turės naudos. [...] Reikia įjungti į bendrą literatūros darbą“⁴.

„Įsijungti“, tapti idėjiškai pripažintu tarybiniu rašytoju – reiškė prisitaikyti. Asmenybės susidvejinimas (viena sakoma, o kita galvojama), kompromisai ir sudėtingas manevravimas stataus būdo, tiesaus žodžio, kategoriškam Borutai sekėsi labai nelengvai. Užgniaužęs vidinį pasipriešinimą, bando įsisavinti būtiną, iš viršaus menininkams primestą socialistinio realizmo metodą – bergždžios pastangos, stumiančios į nevilgtį. Epopejiniai, publicistiški romanai iš Lietuvos revoliucinio judėjimo istorijos (*Vakarykstė diena, Pašėšupiai prieš perversmą*) – svetimi Borutos individualybei, jie liko nebaigti. Ieškodamas galimybių sugrįžti į literatūrą, rašo aktualią antifašistinę dokumentinę apysaką apie sušaudytą skulptorių Vincą Grybą (tai užtrunka 1951–1957 m., knyga išleista tik 1960-ais); cenzūros žirklys ją skaudžiai karmo, leidėjai reikalauja laikytis marksistinių pozicijų, stiprinti kūrinio idėjiškumą (užsitęsęs aptarimų, nurodinėjimų periodas tapo tikra kankyne ir nervų gadinimu, ne veltui *Sunkius paminklus* autorius praminė *Prakeiktais paminklais*). O rašytojų partiniame susirinkime Borutos pastangos įtikti reikalavimams traktuojamos kaip užsitęsęs „kūrybinis nesusigaudymas“. 1957 m. rengiamas kolektyvinis autobiografijų rinkinys Tarybų Lietuvos rašytojai, ir svarstyimuose vėl bene labiausiai kliūva Borutos tekstas: „Drg. Borutos pasisakymas buvo pataisytas, bet, matyt, ne iki galo. Kaip tik jis ir kelia kritiškų minčių. [...] tam tikra dalis rašytojų leidinyje pasisakė apolitiškai. Prie tokių pasisakymų iš dalies reikia priskirti drg. Borutos, drg. Mykolaičio pasisakymus“⁵. Taisyta ir pertaisyta. O kiek kūrybinių sumanymų visai atsisakyta nujaučiant realizavimo negalimybę! „Norėjau parašyti apie susitikimus su K. Skalbe, [...] bet vėlgi bijau, kad nepataikysiu, o šunuodegiauti nemoku. Teks be to apsieiti“⁶, – rašė laiške leidyklos redaktoriui Aleksandrui Žirguliui.

„Prisitaikymo operacija“, kaip teigia „pavergtą protą“ apmąstęs ir taikliai aprašęs Czesławas

¹ 1950 m. balandžio 12 d. rašytojų partinės organizacijos ataskaitiniame-rinkiminiame susirinkime J. Šimkus kritikuoja partinės organizacijos sekretorių J. Baltušį: „nepprincipingai pasielgė, norėdamas suteikti tribūną ideologiniai abejotinam rašytojui Borutai, kuris buvo represuotas ir dar neparodė pastangų eiti su tarybiniu gyvenimu“, LYA, f. 4628, ap. 1, b. 4, l. 25.

² „Rankraščiai nedega“, parengė Nijolė Gaškaitė, in: *Laisvės kovų archyvas*, 1996, [t. 17], p. 226.

³ Iš dienoraščio [1958], IV, 8, rašytojo artimųjų asm. archyvas.

⁴ LYA, f. 4628, ap. 4, b. 3, l. 72.

⁵ Lietuvos tarybinių rašytojų sąjungos Valdybos posėdžio 1957 m. lapkričio 23 d. protokolai, LLMA, f. 34, ap. 1, b. 217.

⁶ Laiškas Aleksandrui Žirguliui [1959]. II. 13, LLT1 BR, f. 60–535.

Miłoszas, „nepraeina be pasekmių. Po jos lieka ypatingas gesimo pėdsakas, dažnai atspindintis žvilgsnyje ir lūpų grimasose. Tai ramus liūdesys žmogaus, žinančio, kad meluoja, ir besigailinčio kitų, kurių sąmonė dar nenuskaidrėjusi. Jisai jau perėjęs tai, kas kitų dar tik laukia“¹. Borutos dvasinė pusiausvyra sutrikusi, dvasia nualinta, kūrybiškumas nusekęs. 1956–1957 m., prisidėjus ir asmeninio gyvenimo nesklandumams, sušlubuoja sveikata – didėja nervinė įtampa, dažnėja krizės. Rašytojo dienoraštyje mirga vidinę ramybę praradusio, kenčiančio žmogaus egzistencijos ženklai („blaškymasis ir nemigos“... „nervingumas“... „beviltiškumas“... „beperspektyviškumas“... „Negi lįsti į kilpą?“). Sveikata pašlyja ilgam.

Kietai nubrėžti ideologiniai reikalavimai vėlesniais postaliniais laikotarpiais kiek minkštėjo, kultūros bei kūrėjų vertinimas laisvėjo, bet Boruta žmogaus vertės pažeminimo ir žlugdymo patyrė tikrai nemažai. Totalitarinio režimo sąlygomis iškentęs bendrą likimą su visais, išmokęs nebeišskirti savęs iš visumos (plg. rašytojo jaunystės metų ambicinguosius prisistatymus: „aš Kazys, ir dar Boruta!“), dabar jis stoviškai stengiasi teigti gyvenimo raidos ir žmogaus buvimo dėsningumą: „Reikia džiaugtis, kad gyvas išlikai...“, „Toki laikai buvo, taip reikėjo ir kitaip, matyt, negalėjo būti“². O teisingumo laukti teks ilgai. Tik 1989-ais, prasidedant naujai istorinei epochai, bus peržiūrėtos pokarinių „liaudies priešų“ baudžiamosios bylos, – Boruta, kaip ir daugelis kitų, pripažintas nekaltai nukentėjusiu³ (praėjus 24 metams po jo mirties!).

O kol kas – sistemos gniaužtai. Juose ne tik žmogus, bet ir knyga. *Baltaragio malūno* likimą buvo paženklinusi politinė Genriko Zimano recenzija „Suprietarinta tautosaka“ (1945) ir knygos izoliavimas nuo visuomenės – kaip neatitinkanti dabarties reikalavimų ir „žalinga“ ji išimta iš knygynų ir bibliotekų. *Tiesos* redaktoriaus Zimano, nors nepasizymėjusio gilesniu meno išmanymu, kritika buvo toną duodantis, grėsmę keliantis valdančiosios partijos žodis. Beje, gerokai vėliau Zimanas spaudoje aiškina, jog stalinizmo metais literatūros kritika kartais turėdavusi vykdyti toli nuo literatūros esančius uždavinius – „apiforminti“ tai, kas „budrių žmonių“ jau padaryta⁴ (Borutos atveju, regis, jis pats buvo „budrusis“: recenzija keliais mėnesiais ankstesnė už rašytojo areštą).

Sudėtingas ir paties autoriaus santykis su atstumtąja knyga. Pradėjęs išsižadėjimu (1950 m. viename iš pareiškimų rašė: „nevykusi apysaka [...], kurią aš laikau savo kūrybine klaida ir be reikalo leidau išspausdinti“⁵), vėliau, 1956–1960 m., nemažai laiko skirs *Baltaragio malūno* kino scenarijui (Lietuvos kino studijos užsakymu parašė du variantus, bet, atrodo, nelabai tikėjo ekranizavimo galimybe; bandė apmesti ir operos libreto eskizą), o galiausiai – rūpestingai perdirbinęs rengdamas antrąją kūrinio redakciją, atkakliausiai kovos už šią knygą, nujausdamas jos vertę. Dienoraštyje 1961 m. užrašys: „Dėl „Bal. Malūno“ gali būti ramus, jis plumpytas, bet tavo pergyvens [...]. Bus ir tavo kančia išpirkta ir nušvies – bent truputėlį – amžinybės patamsę. Tai apsiramink“⁶. Autoriui ši knyga buvo išskirtinai brangi. „Supratau, – prisimena Vladas Dautartas, – kad ją myli kaip savo vaiką, savo širdies dalį ir dėl jos pasiryžęs ne tik iškęsti nepagrįstus kaltinimus, bet, nė sekundės neabejodamas, galėtų ir ugnin...“⁷ Daug metų atkakliai stengsis išleisti knygos vertimą Maskvoje, t. y. parūpinti jai patikimą apsaugą (tarybų imperijoje Centras buvo visagalis).

Baltaragio malūnui buvo lemta darsyk įsipinti į painoką politinę situaciją – jau visai kitokią. Po asmenybės kultą išviešinusio TSKP XX suvažiavimo, po revoliucijos Vengrijoje susvyravus valstybės

¹ Czesław Miłosz, *Pavergtas protas*, iš lenkų k. vertė Almis Grybauskas, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1995, p. 35.

² *Rašytojas pokrio metais*: Dokumentų rinkinys, Vilnius: Vaga, 1991, p. 436, 437.

³ Jonas Misiūnas, „Kazio Borutos byla“, *Literatūra ir menas*, 1989, gruodžio 10, p. 5.

⁴ Г. Зиманас, „Идущий в битву сам...“, *Литературная газета*, 1962, 20 февраля, стр. 1.

⁵ LLTI BR, f. 60–633.

⁶ Iš dienoraščio [1961].XI.13, rašytojo artimųjų asm. archyvas.

⁷ Vladas Dautartas, „Tartum Lietuvos akmuo...“, in: *Susitikimai su Kaziu Boruta*: Atsiminimai, sudarė Eglė Borutaitė-Makariūnienė, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 182.

galiai ir suaktyvėjus antitarybinei Vakarų propagandai, susirūpinę aukšti LKP pareigūnai 1957 m. susitikime su rašytojais komunistais išdėstė partinius nurodymus: „Dabar visas kapitalistinis pasaulis puola mus. [...] neduot medžiagos priešams. Mūsų padėtis dabar opi, reikia stiprinti ideologinį darbą visomis kryptimis“¹. Šiuo politinės įtampos metu Lietuvą pasiekė žinia iš išeivijos kultūrinio gyvenimo JAV: ten sėkmingai gastroliuoja Kanados lietuvių dramos teatras su *Baltaragio malūno* inscenizacija (knyga Amerikoje išleista anksčiau, dar 1952). Ir vėl Boruta! Autorius privalėjo duoti principinį atkirtį šiam faktui, atsiriboti nuo jo ir griežtai reaguoti į tris jį pasiekusias Čikagos dienraščio *Draugas* recenzijas apie kanadiečių spektaklį (iš tikrųjų knygos ir spektaklio recenzijų išeivijos spaudoje pasirodė ne trys, o per keturiasdešimt, bet į Lietuvą tai nepatekdavo; antai ir A. Venclova minėtame susitikime su KP vadais atsargiai, motyvuodamas, kad reikia atkirčio, užsiminė, bet turbūt atsako nesulaukė: „Būtų labai svarbu gauti užsienio spaudą, bent tam tikrai grupei...“²).

Labai lietuviška *Baltaragio malūno* dvasia jaudino gimtojo krašto išsiilgusius skaitytojus užjūryje: „tartum ne knyga, bet gimtosios žemės grumstas rankose“, „tarytum atsinaujinęs motinos žemės kvapo pajautimas“³. Jiems artima buvo kūrinių pasakiška forma (Lietuva iš tolo patiems buvo pasaka) ir tragiškoji praradimo gėla. Knygą recenzavo Benediktas Babrauskas, Marija Gimbutienė, Algirdas Julius Greimas, Henrikas Nagys ir nemažai neišaiškintais slapyvardžiais prisidengusių autorių. Ir knygą, ir kanadiečių teatro spektaklį, režisuotą Birutės Pūkelevičiūtės, lydėjo entuziastingi išeivijos kritikos vertinimai: knyga esanti epochinis veikalas šalia geriausių Vaižganto, V. Krėvės ir B. Sruogos kūrinių, skaitoma vienu prisėdimu, užburianti savo gaivalinga poezija, originalumu, pasakotojo virtuozizmu. „Klasiško paprastumo ir grožio kūrinys“⁴, anot Vytauto A. Jonyno. Nėeilinis buvo ir spektaklis, rodytas daugelyje JAV lietuvių kolonijų, turiniu bei išradinga scenine forma tapęs tikru kultūros įvykiu, pelnęs didžiulį publikos susidomėjimą ir pripažinimą. Negirdėtas dalykas – autorius viešai smerkia jo knyga besižavinčius, ją populiarinančius! Bet buvo 1957-ieji – vis dar netvirto, atsargaus Borutos grįžimo į lietuvių literatūrą metai. Buvo gerų visuomeninių pokyčių – pasmerktas asmenybės kultas, demaskuoti negatyvūs kulto padariniai, prasidėjo vadinamasis „atlydis“. Jau 1955 m. buvo išleistos Borutos pasakos vaikams *Dangus griūva*. (Kūryba vaikams ir folkloras – abu dalykai „nekalti“, leidę ir nepatikimam rašytojui lengviau pereiti cenzūros sietus. Padėjo ir A. Venclovos apdairumas – jam vadovaujant rašytojų pasitarime atidžiai apsvarstytas Borutos pasakų rankraštis; Venclova kalbėjo: „Atsimindami „Baltaragio malūną“ ir jo kritiką, mes turime būti priekabesni, reiklesni. Tai išeis į naudą ir K. Borutai, ir visiems“, vis ragino autorių įdėmiai „apžiūrėti tekstą“, kad negalėtų kilti jokių „nesveikų aliuzijų“⁵). Taip Boruta pasinėrė į širdžiai mielą, savo kūrybinei prigimčiai artimą tautosakos stichiją. Pasakų rašymas teikė daug pasitenkinimo: buvo galima apsieiti be akivaizdaus idėjiškumo, taikymosi prie socrealizmo reikalavimų, be tarybinės literatūros patoso, buvo daugiau galimybių paieškoti originalesnės formos, fantazuoti ir net pajuokauti. (Vėliau šitai tęs *Jurgio Paketurio klajonėse*.) Improvizacija buvo pasiilgtosios kūrėjo laisvės forma. Šiuose kūriniuose jis atgaivino liaudies pasakotojo šneką – gyvą balsą su ekspresyviais ritmiškais paspaudimais, su žaismingomis sodrios liaudiškos kalbos puošmenomis. O svarbiausia – atsirado galimybė užsimoti ir didžiuliam darbui. Juk Boruta – maksimalių kūrybinių sumanymų meistras. Tautinis epas – štai uždavinys, vertas tikrų kūrėjo pastangų! Gal pavyks naujoje istorinėje epochoje savo kūryba dorai pasitarnauti lietuvių kultūros, kalbos ir tautiškumo išsaugojimui bei stiprinimui? Gal kris lietuviška

¹ LKP CK sekretoriaus A. Sniečkaus pasikalbėjimas su LTSR Rašytojų sąjungos nariais komunistais 1957 m. sausio 16 d., LYA, f. 16 895, ap. 2, b. 226, l. 18.

² *Ibid.*, l. 3.

³ V. Vildzius, „Pastabos apie Borutos knygą“, *Naujienuos* (Chicago), 1952, kovo 27, p. 3; Marija Gimbutienė, „Meistriškas literatūros kūrinys“, *Vienybė* (Brooklyn), 1952, spalio 10, p. 6.

⁴ Antanas Vėžys [Vytautas A. Jonynas], „Baltaragio malūnas“, *Literatūros lankai* (Buenos Aires), 1957, Nr. 2, p. 30.

⁵ Dangus griūva aptarimo LTSR Rašytojų sąjungoje 1955 m. sausio 31 d. protokolas, LLMA, f. 34, ap. 1, b. 189.

sėkla bent vaikų sąmonė? Nors kultūra visagališkai reguliuojama iš Centro, stipriai brukamas didžiosios rusų kalbos vartojimas, bet gal bus įmanoma, prasiveržus pro komunizmo kanonus, puoselėti tautines vertybes, ugdyti tautinę savimonę? Boruta, kaip kūrėjas, ima atgauti dvasią, nes iššūkis, kova – jo tikroji stichija. Žinoma, gerai supranta savo vidinio įsipareigojimo ir tylios kovos sunkumą – juk buvo gavęs skaudžių pamokų rašydamas *Sunkius paminklus* ir atiduodamas duoklę viešpataujančiai ideologijai, kai prieš savo valią turėjo profanuoti praeitį, lietuvių kultūros paveldą bei gerbtiniausių asmenybių – V. Kudirkos ir Vaižganto atminimą. Bet vis dėlto dabar, apmąstydamas savo kūrybos kelio tam tikrą panašumą su „kančių kelius“ nuėjusio Aleksejaus Tolstojaus (juk buvo jo romano *Petras Pirmasis* vertėjas bei asmeniškai su juo susipažinęs) ir stengdamasis atgauti pasitikėjimą savim bei savo talentu, sprendė šitaip: „Ir jei man bus leista bent dešimtą dalį būti *lietuvišku* rašytoju, kiek buvo leista Tolstojui būti rusišku, tai aš būsiu nemenkesnis lietuvių tarybinis rašytojas...“¹ (Išryškinta – D. S.)

Jau nebebuvo to partinio primityvizmo, kuris prieš gerą dešimtmetį dominavo Zimano recenzijoje („davatiniai prietariai“, „pseudoliaudiškumas“ etc.) bei būtinų reikalavimų tiesiogiai vaizduoti, t. y. imituoti, tikrovę. Oficialiai buvo toleruojami, net skatinami tarybinių tautų folklorinio kolorito ypatumai ir skirtybės, nuolat kartojami beveik magiškais tapę žodžiai „liaudis“, „liaudiškas“, „liaudies kūryba“. Tačiau, anot įžvalgaus Tomo Venclovos apibūdinimo, tai buvo daugiau „taktinis žingsnis dideliame tautos pavergimo žaidime“, be to, „Lietuvoje valdžia naudojo nacionalizmą kaip papildomą kontrolės instrumentą (ir atsarginį vožtuvą)“². Tebegaliojo griežti perspėjimai bei galimi kaltinimai „buržuazinio nacionalizmo apraiškomis“. Toks kaltinimas užgrius ir Borutą 1961 m. po vieno literatūrinio vakaro provincijoje, kur jis skaitė „neleistiną“, neva nacionalistines nuotaikas skleidžiantį kūrinį³. Reaguojant į Juozo Baltušio parašytą skundą kompartijos CK, stabdomas Borutos knygų leidimas, vilkinama jam paskirti pensija. Rašytojų sąjungos valdybos prezidiumas nutaria, jog padaryta „rimta žala visuomenei“. Žavėtis tautosaka buvo galima tik iš marksistinių, doktrinai neprieštaraujančių pozicijų: „nenugalimąją liaudį“ derėjo rodyti kovojančią prieš savo skriaudėjus ir būtinai laiminčią, o liaudies kūrybą – gana vienpusiškai – kaip jos troškimų, svajonių ir kovos išraišką. Tautosaka turėjo būti be mistikos ir kitų tarybiniam žmogui svetimų bei žalingų elementų. Kita vertus, ir kūrėjo pasinėrimas į tautosakos pasaulį galėjo būti palaikytas sąmoningu nusigrėžimu nuo aktualiųjų literatūros uždavinių, nes rašytojai nuolat buvo raginami orientuotis į dabartį, kolūkinę tematiką bei klasių kovos vaizdavimą, traktuoti žmogų svarbiausia kaip sociumo atstovą, sukurti iškilų teigiamą herojų, kviesti į šviesią komunistinę ateitį. Ir būtinai rašyti „paprasčia, aiškia, liaudžiai suprantama kalba“.

Boruta – „senis Baltaragis“, kaip save mėgo vadinti, – nemokėjo būti konjunktūros menininku. Jo meninis pasaulis buvo kitoniškas ir tolimas aktualiesiems uždaviniams bei įsigalėjusiai schemai. Irena Kostkevičiūtė taip apibūdina ano meto Borutą: „Buvo vienumos žmogus. [...] Puikus pasakotojas [...]. Visada buvo kupinas gyvo istoriosofinio jausmo, senųjų sūduvių išdidumo, žvelgė į dabartį, sumuodamas mūsų tautos kelius ir klystkelius, nevengdamas ironiškų ir kandžių sprendimų“⁴. Nustumtas nuo viešojo gyvenimo, reikėsi uždaruose, vidinę laisvę puoselėjančių bendraminčių būreliuose. Bet nesusmulkėjo, išliko savimi – išdidžiu menininku, išpažįstančiu „dvasinį maksimalizmą“ – padorumą, garbingumą. Sistema nesulaužė jo tvirto stuburo. Aprimęs maištininkas

¹ „Pakelės akmens laimė. Autobiografijos vietoje“, 1957 (rankraštis), LLTI BR, f. 60–207.

² Tomas Venclova, „Vilnius kaip dvasinio gyvenimo forma“, in: Tomas Venclova, *Vilties formos*: Esei ir publicistika, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1991, p. 195–196.

³ Vytauto Petkevičiaus pasisakymas Rašytojų sąjungos partinės organizacijos atvirame susirinkime 1961 m. kovo 29 d.: „mes prašėme jo [Borutos], kad jis neskaitytų to, ko nereikia... skaitė tą, kas galėjo patarnauti tik buržuaziniams nacionalistams“, LVA, f. 4628, ap. 5, b. 5,1. 51.

⁴ Irena Kostkevičiūtė, „Apie Kazį Borutą ir Putiną“, in: *Susitikimai su Kaziu Boruta*: Atsiminimai, p. 218.

dabar turėjo naują aureolę – visų valdžių į kalėjimą sodinto, nepaklusnaus ir principingo nepritapėlio. Vieniša išskirtinė figūra tarybinės tikrovės pilkumoje. Ir dar – savo literatūrinio mokinio skundžiamas ir skandinamas. (III skyriuje pateikiamuose dokumentuose atsiskleidžia Borutos ir Baltušio konfrontacija, apie kurią ligi šiol daugiau gandų ir pramanų nei tikro kalbėjimo¹. Abiejų kūrėjų tarpusavio santykių pynės išnarpliojimui dar reikia laiko.)

Kai Boruta apie 1956-uosius ėmėsi rengti antrąją *Baltaragio malūno* redakciją – tai buvo pastangos prikelti naujam gyvenimui beveik numarintą kūrinį. Negalėjusiam prisitaikyti prie naujai literatūrai keliamų reikalavimų, šiam autoriui apskritai būdingas ankstesnių kūrinių perdirbinėjimas. Žinoma, tai rodė ir tam tikrą talento stagnaciją – nebesitikėdamas pirmykščio kūrybinio protrūkio, labiau pasitelkęs kantrybę ir išmintį, ryžosi peržiūrėti, patobulinti savo kūrybą. O stengiantis išsaugoti svarbiausia, neišvengiamai reikėjo kai ką ir paaukoti.

Požiūris ir estetinis skonis jau buvo kitas. Ir pats kūrėjas buvo pasikeitęs: priblėsęs aktyvumas bei prigimties gaivališkumas leido dabar labiau pasireikšti gilesniam būties reflektavimui, vertybių perkainojimui.

Kaip matyti iš dienoraščio užrašų, Boruta šiuo laikotarpiu vis stengėsi mokyti save ramios blaivumos.

Tad ką reikė vėl prisėsti prie *Baltaragio malūno*? Perdirbti, rodos, neperdirbamą – tarsi vienu užsimojimu parašytą poetišką, romantišką, ryškių spalvų romaną? Perdirbti, bet iš esmės nekeisti jo idėjinio ir stilistinio savitumo.

Rašytojas vėl specialiai rinko tautosakinę medžiagą – apie velnią, burtus ir tikėjimus (yra jo išrašai iš Tautosakos archyvo, kartais pasižymint, kuriam jo veikėjui tai galėtų tikti: „Velnią galima gudrumu apgauti, nes velnias nežino žmogaus minčių“ – Visgirda!; „Jei gervės skridamos kieno lauke suka ratą, tai tam kieme bus vestuvės“ – Marcelei²). Yra išsirašęs daug pastabų apie lietuviškus piršlybų, vestuvių papročius iš prieškarinių Balio Buračo, Vinco Krėvės, Petro Būtėno aprašų³. Visa ta medžiaga kūrybiškai įpinama į pertvarkomo *Baltaragio malūno* situacijas.

Pasakojimas išsiplėtė. Atsirado net 13 naujų skyrių: apie jaunavedžių Baltaragio ir Marcelės laimę, apie priekvaišio Jurgučio meilę Jurgai, apie tai, kaip Pinčukas pašautas sidabro kulka, kaip uždarytas tabokinėje ir kt. Naujoje redakcijoje daugiau etnografiškumo (išplėstos piršlybų, vestuvių, šermenų apeigos), daugiau bendruomeninio kaimo gyvenimo vaizdų. Pagilinta emocinė skalė: nuo liaudiško komizmo kūrinio pradžioje (Uršulė, sėdusi į kariatą, pelkėje apsižiūri „iš geldos išvirtusi“, naujos žaismingos scenos, kaip Pinčukas kapanojasi įsipainiojęs į jos šimtakvoldį sijoną, kaip miegančio klebono burną „atakuoja“ musės), o vis labiau stiprėjant tragizmui – iki apokaliptinės baigiamosios scenos su audra, žaibais, gaisru, su netikėtai efektingu malūno vaizdiniu: „ant pakriūtės stovėjo Baltaragio malūnas, iškėlęs sparnus lyg rankas, laukiančias pagalbos“⁴, kai visi herojai žūva; čia įterptas naujas įspūdingas Jurgos kaip žuvėdros įprasminimas.

Realizmas tebebuvo laikomas vieninteliu teisingu ir leistinu kūrybos keliu. Teko taikytis prie jo kriterijų („nors koks iš manęs realistas“, – sakė Boruta). Bet buvo jau kita epocha – ne karo grėsmė ir anuometinės epochos lemtis – visai kitas istorinių ir asmeninių įvykių kontekstas. Tad kūrinį Boruta labiau suko į tikrovę – stiprino epišumą. Pasakos liko mažiau, o buities daugiau. Pasakos prasmę jis

¹ „...rašytojas J. Baltušis „padėjo išsirūpinti“ savo literatūriniam mokytojui K. Borutai „kelialapį“ į Gulago salyną, o vėliau prie jo kapo pasakė labai graudžią kalbą“, cit. iš: *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 1, sudarytojas Algimantas Liekis, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1993, p. 554 (pakartota: Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940–1998), sudarė Izidorius Ignatavičius, Vilnius: Vaga, 1999, p. 406).

² K. Borutos išsirašyta medžiaga iš Tautosakos archyvo, LLTI BR, f. 60–143, l. 13, 17.

³ K. Borutos išsirašyta medžiaga apie lietuviškus vestuvių papročius, LLTI BR, f. 60–464.

⁴ Kazys Boruta, *Baltaragio malūnas*, [Raštai, t. 3], Vilnius: Vaga, 1971, p. 204. Vėliau cituojant iš šio leidinio, puslapiai nurodomi tekste po citatos.

išplėtė iki metaforiškos „širdies pasakos“. Baltaragis sako Marceliui: „Visas mūsų gyvenimas bus kaip pasaka. [...] tu mano pasakų karalaitė“ (p. 45). Posūkį į realizmą rodo daug didesnis, nei buvo, dėmesys tikrovės logikai, tipizavimui, eiliniams „žemiškiems“ veikėjams. Bet ir protagonistai, gyvenantys vien jausmais ir pašąmone, ypač Uršulė, Baltaragis, naujojoje redakcijoje tapo įvairiapusiškesni, labiau psychologizuoti, turintys daugiau realistiniams personažams būdingų bruožų ir motyvacijų. O antraeiliai veikėjai (kalvis Juodvalkis ir skerdžius Visgirda, bobutė pribuvėja) paryškinti kaip tipiški kaimo bendruomenės atstovai, geriausi liaudiško charakterio ir ilgaamžės dvasinės patirties reiškėjai, jie mąsto blaiviai ir tiki ne demonais, o tik žmogaus širdies stebuklais. Kūrinyje atsirado net ir socialinės prasmės – „žemiškųjų“ veikėjų lūpose suskamba pasipiktinimas veltėdžiais ir išnaudotojais, tai liaudies vertinimas, teisingesnio gyvenimo troškimas: „Negi nebus galo tam prakeiktam arkliavagių lizdui? [...] Kad jį kur perkūnas giedrą dieną trenktų!..“ (p. 143)

Viskas konkretizuojama. Pasakojimo audinyje dabar daug kruopštaus detalizavimo – kasdieniškos buities smulkmenų, pavyzdžiui:

Atsiduso Baltaragis, o Anupras palingavo galva ir tarė (I redakcija, p. 160),

Atsiduso Baltaragis, *panarinęs galvą ir žiūrėdamas į žemę*, o Anupras *pasikrapštė pypkę ir priėjo prie žiburio ugnelės išžiūrėti* (II redakcija, p. 131).

Taip prasėdėjo abudu seniai per naktį ui stalo nei žodžio nepratardami (I red., p. 161).

Pasėdėjo seniai, padūsavo, o *paskui prigulė* – Baltaragis *ant priekrosnio*, Visgirda *ant suolo*, bet abudu *neužmigo* (II red., p. 132).

Svarbiausia – velniavą reikėjo realistiškiau pagrįsti, iracionalumo sumažinti ar bent jį paaiškinti. Pasak Elgos Borutienės, rašytojas tvirtinęs: „Tokia knyga, kaip buvo, išeiti negali“. Sugalvojo Jurgutį – velnio antrininką, kuris bus tas realus vyksmo pradas, padės priartinti pasakojimą prie gyvenimo, pagrįs keistenybes. Kai susipina Pinčuko ir Jurgučio veiksmai, tai ir nebeaišku, kuris jų ten veikia, gal visai ne velnias, tik priekvailis Jurgutis. Rašytojas daug kankinosi: reikia ar nereikia to Jurgučio. Rankraščiuose – tai išbraukia, tai atstato¹. Pagaliau apsisprendė: „Vis dėlto „Baltaragis“ bus daug pilnesnis ir spalvingesnis su visais antrininkais. 1958. X. 13“ (autorius pastaba rankraštyje).

Daugiausia pastangų ir dėta norint prislopinti mistiką, surealistinti Pinčuko veikimą. Pirmoje redakcijoje akcentuota sapno būseną, savotiškas sapnas vidury dienos – kvaitulys, nuojautos, pasivaidenimas, kažkas nesuprantama. Dabar tie pašąmonės ir intuityvizmo momentai tekste kiek logiškiau, suprantamiau pagrindžiami: prisideda spėlionės, žmonių prasimanymai, painiojimas, kai tuos pačius įvykius subjektyviai aiškina bent du veikėjai. Dar svarbesnis tampa klaidinantis vyksmo fonas ir sąmonės sąmyšį kelianti atmosfera – pūga, pavasario ūkana, tirštas rūkas, migla, audra, kai nebeįmanoma pamatyti nei suprasti – „buvo ar nebuvo“. Gamtoje gausėja nuojautos ženklų. Emocinio turinio kupini peizažai stiprina tam tikrą slėpingumą ir sutrikusių žmonių dvasines būsenas. Bet vos sustiprėja pasakiškumas, tuoj skubama priminti, kad tai labiau psichologinis reiškinys – veikėjo širdies nerimas: „Ta audra šėlo tiktai Jurgučio širdyje“ (p. 115), „Bet tie žaibai trankėsi tiktai Jurgos širdyje“ (p. 121), „Tie žaibai draskėsi Girdvainio širdyje“ (p. 205). Stiprėjantį Pinčuko kerštą ir tūžmą stengiamasi pagrįsti ir visai suprantamu fiziniu skausmu (jis kenčia pašautas į kulnį). Kad Perkūnas nutrenkė malūną – tai motyvuojama atsiktinumu (Baltaragis buvo perspėtas, bet neįtaisė perkūnsargio).

Naratorius jau nebepriima visko už gryną pinigą – jis abejoja, apsidraudžia, šitaip orientuoja ir skaitytoją: „Taip ar kitaip čia buvo...“ (p. 113), „Bet ar tikrai buvo, ar nebuvo tas Pinčukas, visiškai

¹ Pokalbis su Elga Borutiene, užrašytas 1973, birželio 28.

neaišku. Gal jis Baltaragio pasąmonėje pasivaideno, Uršulės vaizduotėje atgijo ir, prisidengęs Jurgučio šešėliu, klaidino jaunikius..." (p. 218). Taigi atsirado daugiau atsargumo, konstatavimo ir aiškinimo. Pirmąjį variantą persmelkęs šiurpulinga paslaptimi, jos įtaigia nepermaldaujama galybe, Boruta dabar galynejosi su ta paslaptim, ją mažindamas, profanuodamas ar grįsdamas žemiškomis priežastimis.

Transformacijų beveik nepatyrė subtilioji knygos esmė – poetiška, daugiaprasmė kūrėjo lyriko vaizduosena. Tikroji Borutos stiprybė ir knygos gelmė. Priklausydama tarybinei literatūrai, ji turėjo ir savotišką „ezopinę“ prasmę – atverti egzistencinį matmenį, ryškinti universalesnius būties klausimus, praskleisti žmogaus sielos sudėtingumą (anaiptol nepateikinėjant reikalaujamų elgesio pavyzdžių). Kita vertus, tas kalbėjimas išpuoselėtais metaforiškais, neretai simboliu virstančiais vaizdais, tam tikras miglotumas, šiaip ar taip, yra prozininko silpnumas, nuolat keliantis nesusikalbėjimo pavojų. Gilinti simboliką autoriui ir dabar rūpėjo (antai naujasis Jurgos–žuvėdros įprasminimas). Naratoriaus pastangos vis paaiškinti vyksmą, kaip štai nusakant Girdvainį: „Tai ir nuėjo toliau per laukus, prislėgtas baisaus sielvarto, supratęs savo klaidas, pasimetęs ir nusiminęs, lyg viską pasaulyje praradęs“ (p. 139), kūrinio meniškumo nestiprino. Visai kas kita gražioje ir didingoje pabaigos scenoje, kai Girdvainis per audrą ir žaibus, gaisro pašvaistės nutviekstas, ryžtingai žengia į malūną: „ėjo kaip audra – gaivališka, akla, nesulaikoma“. Tuomet, rodos, atgyja tikrasis nepakartojamas Borutos poetinis talentas, jo jaunystės „maištingojo berno“ užmojis ir pašėlusį galia, kurios niekas nepajėgtų įveikti, jei ne paties žmogaus pabudusi abejonė (tuo pasinaudojęs Pinčukas užmeta Girdvainiui kilpą ant kaklo, o ne jis pats pasikaria, kaip buvo pirmoje redakcijoje. Naujas, prasmingesnis simbolinis sprendimas!).

Įdomu, kad išėivijoje kaip tik didžiausio dėmesio sulaukė *Baltaragio malūno* „antrasis planas“ – stengtasi primygtinai (ir perdėtai) šifruoti simbolius, aiškinti juose neva užslėptą politinę prasmę. „Spaudoje kiekviena proga skelbėme, jog veikale įžiūrime laisvės praradimo simboliką“¹ (Pūkelevičiūtė). Girdvainio žirgai, vieno išėivijos recenzento aiškinimu, tai „savo laisvės, savo teisių ir savo žemės praradimas – absoliuti nevilts ir vergijai pasmerktojo desperacija“². Kartais ir visai supaprastintai kūrinys laikytas alegorija. Tik Juozas Girnius šitaip nemanė ir po spektaklio Bostone pareiškė „nerandęs tos su politika surištos simbolikos, apie kurią nemažai yra rašyta spaudoje“, „toje „velniavoje“ esą galima įžiūrėti blogio kovą su gėriu“³.

Tarsi nujausdamas būsimų interpretatorių vargus ir nepataikymus, autorius norėjo jiems pagelbėti, pridėdamas šiek tiek aiškinančias Pratarbę, Pagineją, jo vadintas novelėmis (parašė net keletą variantų; vienas jų – *Baltaragio malūno byla* – publikuojamas šio leidinio III dokumentų skyriuje). Dėl tos pačios priežasties Boruta yra ketinęs *Baltaragio malūną* leisti viename tome kartu su *Mediniais stebuklais* – „Knygos viena kitą papildytų...“; vėliau šitaip yra išėję kai kurie leidiniai.

Ar nesugadino autorius savo poetiškojo kūrinio, taikydamas jį prie naujos epochos ir naujo meninio mąstymo, įvesdamas naujas siužetines linijas ir naujus personažus, gilindamas simboliką ir motyvaciją, dailindamas stilių ir kalbą?

Nauji epizodai įterpti visai darniai. Kai kurios svarbios scenos – Baltaragio sutartis su velniu, Marcelės ir Baltaragio meilė, Jurgos žvilgsnis pro petį, mestas Girdvainiui šventoriuje, – dabar išrašytos ryškiau ir įtaigiau. Ilgametė literatūrinės technikos patirtis ir meistro ranka neabejotini, ypač tekstą racionaliai struktūruojant (binarinės opozicijos: Uršulė – Jurga, Pinčukas – Jurgutis, Baltaragio jausmingumas – Juodvalchio išmintis), kietai supinant kompoziciją (visi veikėjai dabar griežčiau įsukti į vyksmą ir labiau tarp savęs susiję, net Pinčukui prireikia Uršulės talkos), kryptingiau, atidžiau, net pasitelkus pakartojimus, rengiami būsimi tragiški praradimai ir žūtys.

¹ Birutė Pūkelevičiūtė, „Priešas Kazio Borutos gimtadieniui“, *Dienovidis*, 1995, vasario 24, p. II.

² B. K., „Kaip suprastinąs ‚Baltaragio malūnas‘“, *Draugas* (Chicago), 1957, spalio 12, kultūros priedas „Mokslas, menas, literatūra“, p. 8.

³ „Bostono žinios: Matėme ‚Baltaragio malūną‘“, *Draugas* (Chicago), 1957, gruodžio 16, p. 6.

Gražus Borutos atradimas – Jurgutis, nedidelio proto kalvio parankinis, įsimylėjęs ir visai galvos netekęs, veikiantis kaip mistiškos antgamtinės galybės antrininkas. Tai tautosakiškas personažas, paimtas, matyt, iš senų lietuviškų tikėjimų, kur buvo žinomi įvairūs fantomai ir judantys šešėliai. Kūrinyje jis gal kiek įkyrokai kartojamas, bet jo paveikslas įdomus – tai meniškai pavykęs sumenkintos žmogaus vertės, romantinio kontrasto tarp išorės ir vidaus atvejis, už jo nugaros jaučiama ir tautinė literatūros tradicija (I. Šeiniaus Kuprelis, Vaižganto Mykoliukas). Tarp žmonių nevykėlis (tai aplinkos išorinis vertinimas), jis visai kitoks vienas su jo gyvenimą įprasminusia didele meile ir kančia, apgaubtas didingo Kosmoso: „Nuostabi naktis mirguliavo begalybe žvaigždžių, bet jos visos, rodos, krito ant Jurgučio galvos ir savo spinduliais varstė širdį kaip kalavijais“ (p. 115). Taip lietuviškai suvokiamos gamtos valdose, kupinose grožio ir idealiojo prado, žadinančio kūrybines galias, Jurgutis rungiasi su pačia Blogio esybe ir atsiskleidžia viduje glūdėjusią liaudiško didvyrio (jau ne Jurgučio, o tikro Jurgio!) esmę. Todėl jis yra lygiateisis tragiškasis romano dalyvis, kurio psichologinė drama pasirodo artima ir autoriui, kai šis prabyla jau „nuo savęs“: „man pačiam dažnai tekdavo būti užmirštu kalvio parankiniu Jurgučiu, kurio visus sielvartus su kaupu išgyvenau...“

Antrosios redakcijos stilius nebe toks veržlus ir audringas, o gerokai nuslūgęs – ramesnis, skaidresnis, net kiek melancholiškas.

Stilių rašytojas ypač rūpestingai redagavo, gludino. Vis ieškojo tikslesnio ir vaizdingesnio žodžio, taisė (Borutai labai svarbu, kad žodis spindėtų):

tegu *pražūsta* jis su ta Uršule / tegu *prasmenga* jis su ta Uršule
vietoje *negalėdavo nustovėti* / vietoje *nenustygdavo*
liūne *gulėti* ir trūnyti / *kiurksoti* ir trūnyti

Kur tik galima, pridėjo epitetus:

atsikėlė iš guolio / iš *apsamanojusio* guolio
numykė Pinčukas / numykė *visai nusiminęs* Pinčukas
Po susitikimo su Girdvainiu / Po *nepavykusio* susitikimo su Girdvainiu

Stiprindamas pasakojimo ritmiką, daug kur, ypač frazės pabaigoje, mintį nusako dviem sinoniminės reikšmės žodžiais (ir pilnatvės, ir ritmiškumo siekis labai būdingas Borutai):

bet kur tu rasi pagalbą / bet kur tu rasi *vaistą ir pagalbą*
karčiamninkas visai pasipūtė / visai *pasipūtė ir supyko*
Toks jis buvo klaidinantis / Toks jis buvo *klaidinantis ir apgaulingas*

Itin taisoma žodžio tvarka. Gyvai jaučiamo pasakotojo balso ekspresyvūs paspaudimai inversija dabar išlyginami, keičiami ramesniu, neutralesnės nuotaikos sakinio bangavimu:

Tikėjosi Anupras, kad jam gal pasiseks perkalbėti Girdvainį / Anupras tikėjosi, kad jam gal pasiseks...
taip ir nesužinojo niekas / niekas taip ir nesužinojo

Baltaragio malūno byloje aiškindamas savo kūrinio sumanymą ir rašymą, Boruta akcentavo paprastumą („Galvoju apie paprastą epą...“, „Aš norėjau tiktai pakalbėti apie paprastus savo krašto žmones...“, „parašiau paprastą apysaką...“¹). Siekė didesnio vaizdų piešinio, žmonių charakterių, stiliaus tikroviškumo. Laimė, rašytojui pakako estetiškos nuovokos atsilaikyti prieš trafaretines tarybinio

¹ „Baltaragio malūno byla“, 1957 (rankraštis).

„tikroviškumo“ ir šiuolaikinimo banalybes, nors rankraščiuose (ypač mažiau pavykusioje, nepublikuotoje *Pabaigoje*) esama šitokių teksto apmatų: ...kur buvo Pinčuko pelkės, dabar kolūkio laukai, nauja elektrinė ir kultūros namai... žmonės laimingi... užia traktoriai... ir jokių praeities vaiduoklių...

Bet gyvenimo tragizmą Boruta savo knygoje nedvejodamas išsaugojo (išgyvenimai tragiški, pagrindiniai veikėjai žūva). Drįso nepaisyti vieno svarbiausių socrealizmo metodo reikalavimų – vaizduoti būtiną kovos su priešu pergalę bei optimistinę perspektyvą. Tragiškoji pasaulėjauta ir turiningesnė, ir filosofiškesnė, leidžianti atverti būties esmę, Pasaulio ir Žmogaus vidines gelmes, jų sudėtingumą, priešingai optimizmo paviršutiniškumui. Tragiškoji koncepcija išaukština žmogaus ir jo siekių didingumą, skleidžia katarsio šviesą, įspūdingai teigia gyvenimo stebuklą, amžiną atsinaujinimo procesą.

Paskutinis pertvarkyto, bet neatsižadėto Borutos romano žodis – „pasaka“.

Tikrojo pripažinimo ir šlovės *Baltaragio malūnas* sulaukė jau po autoriaus mirties – po 1965 m. Dešimt knygos leidimų, septyni vertimai į užsienio kalbas (vokiečių, latvių, estų, lenkų, rusų, islandų, čekų; šiuo metu* verčiama į anglų k.), spektakliai dramos ir baleto teatro scenose, lietuviškas filmas, muzikinės interpretacijos – ne kiekvienam literatūros klasikos kūriniui lemtas toks populiarumas. Originalus kūrinys užkrečia, žadina kitų kūrybiškumą, teikia plačias galimybes savitai interpretuoti ir eksperimentuoti. *Baltaragio malūnui* ne kartą yra tekusi ir pirmumo teisė: pirma tarybinė knyga, įveikusi „geležinę uždangą“ ir išgarsėjusi užjūryje; pirmas spektaklis, įrašytas į plokštelių albumą; pirmas lietuvių kino miuziklas.

Ir dar vienu atžvilgiu *Baltaragio malūnas* ypatingas lietuvių literatūroje. Tai retas atvejis, kai kūrinys tarsi neatsiejamas nuo ilgų ilgiausių (bemaž 35-erių) jo autoriaus gyvenimo metų kūrybinės dvasinės patirties. Tarsi viso gyvenimo kūrinys! Iš maištingosios jaunystės periodo, politinio emigranto blaškymosi nuotaikų susiklostė romantinė lyrinė apysakaitė *Vuosinio obuoliniai arkliai*: pasakojimas apie vėjavaiškį, skraidžiusį obuoliuotais eržilais, išdrįsusį savaip gyventi ir kitonišku nei visi būti, apie jo išdidžią nelaimingą meilę ir pakrikimą (rankraštis datuotas 1931 m.)¹. Yra panašaus turinio ir dar ankstesnis rankraštis, pažymėtas 1929 m. data². Apie kuriamą apysaką *Gyvenimas kaip obuolys* buvo skelbta *Trečio fronto* žurnale³. Tai jaunojo Borutos bandymai plėtoti reto eiklumo obuolmušių – grožio, bernystės pasididžiavimo ir šaunumo – motyvą kaip vyriškojo *ego* raišką. Nors po ilgoko laiko tarpo nepaprastų žirgų turėjimas ir jų praradimas – ši originali borutiška metafora – įsikūnijo *Baltaragio malūne*, bet ir paskui ji autorių vis dar traukė ir viliojo. Vėlyvaisiais gyvenimo metais, užsimojęs rašyti apie savo gimtinę ir jos žmones, būsimo kūrinio apmatuose rašytojas trumpai brūkstelės apie savo prosenolį, turėjusį porą nepaprastų žirgų, „kurių niekas aplenkti negalėdavęs, o jis, sėdęs ant žirgo, pasivydavęs zuikį ir kepure jį nutrenkdavęs. [...] Tie žirgai ir buvo jo pražūtis“⁴. Kūrėjo sąmonėje jau kirbėjo nauja eikliųjų žirgų motyvo transformacija, tačiau liko nerealizuota. (Visa tai galėtų būti įdomi medžiaga kūrybos psichologijos tyrėjams ir jų būsimiems darbams.)

O dėl pirmos ir antros *Baltaragio malūno* redakcijų vis dar tebėra painiava. Pirmoji užmiršta, antroji tapusi normine. Bet Montrealio ir Šiaulių dramos teatrų spektakliai sukurti remiantis būtent pirmąja

* Straipsnis parašytas 2005 m. (Red.)

¹ „Vuosinio obuoliniai arkliai“, 1931 (rankraštis), LNB RS, f. 10–123.

² „Dangaus paukštis“, 1929 (rankraštis), LLTI BR, f. 60–97.

³ *Trečias Frontas*, 1931, Nr. 4, p. 31.

⁴ „Gimtasis kaimas“ (rankraštis), LLTI BR, f. 60–214, p. 19.

redakcija. Vertimas į islandų kalbą – taip pat iš pirmo leidimo. V. Kubilius savo monografijoje Kazio Borutos kūryba pripažino tik 1945 m. variantą ir citavo tik jį.

Abiejų *Baltaragio malūnų* sugretinimas ir atidesnė kritinė analizė leidžia daryti išvadą, kad antroji redakcija yra tam tikras kūrybinis kompromisas, kurio rašytojas griežėsi, norėdamas gana nepalankiomis aplinkybėmis gelbėti galimybę rašyti, o konkrečiai – atgaivinti jam labai brangų kūrinį, sunkių išgyvenimų ir intensyvios kūrejo dvasios pagimdytą. Gerai, kad ir antrajai redakcijai kūrejo dvasios dar pakako, bet darbą jau paženklino „duoklė laikui“, vidinis cenzorius, nusvėrė patirtis ir išmintis. Pirmoji knyga gaivališka, nuosekliai romantinė, įvykiai čia kyla ir plėtojami iš vidaus, iš jausmų ir mitinės pasąmonės. Antroji – praplėsta, realistiškesnė, logiškesnė, kurianti stebuklo realumą ir tarsi besidrovinti galingų mito atšvaitų. Dvi redakcijos, bet iš tikrųjų du savarankiški kūriniai su kitokiu visumos pojūčiu, kita motyvacija ir kiek kitokia poetine raiška. Šias redakcijas ir vertinti reikėtų kaip du kūriniai.

Boruta tarybiniais metais, be abejonės, negalėjo nė pagalvoti, kad būtų įmanoma įteisinti pirmąjį variantą. Nėra pareiškęs tokio noro. Bet literatūros istorijoje vertės kinta, vyksta gradacija bei persitvarkymas. Visai realus galėtų ir turėtų būti romano variantų reikšmingumo pasikeitimas vietomis.

Baltaragio malūno istorijoje įdomūs yra ir kūrinio perskaitymo bei vertinimo skirtingumai. Nuo skaitymo paraidžiui ir tiesmuko ideologizavimo – iki sudėtingų mitinės, poetinės, filosofinės esmės interpretacijų. Kad šią knygą galima perskaityti įvairiai, rodo atsiliepimai žmonių, knygoje „atpažinusių“ Sūduvos gamtovaizdį ir net visai autentiškas to krašto vietas¹, nors autorius yra teigęs, kad jo vaizduojamas Paudrūvės kraštas – tai Rytų Aukštaitija, „netoli tų vietų, kur Maironiui buvo liūdna ir graudu, o Mieželaitis po pusamžio atrado tautų draugystę“². Literatūros specialistų požiūriai bei vertinimai taip pat įvairūs, net paradoksaliūs. B. Pūkelevičiūtė *Baltaragio malūną* vadina nuostabia knyga („Knygos žavesys neapčiuopiamas ir žodžiais nenusakomas“³). Tą romano meninį žavesį – mitologinę fantastiką, romantinę koncepciją, psychologizmą, poetiškumą – savo monografijoje yra įtaigiai aptaręs V. Kubilius. Dvi mitologijas (išorinį mitinį siužetą ir vidinę „įstabią meilės mitologiją“) analizavo Viktorija Daujotytė⁴, o jauna literatūrologė Eglė Venslovaitė-Šiliūnienė sumaniai išryškino archajinių kultūrų ženklus romane – jie, pasak tyrinėtojos, rodo „XX a. žmogaus harmonijos, stabilumo ir tradicijos pasiilgimą“⁵. Išsiskiria kategoriškas, negatyvus Alfonso Nykos-Niliūno, jau 1952 m. suvokusio globalizmo iššūkį tautinei kultūrai ir reflektavusio globalinės kultūros, kontekste, verdiktas: „Baltaragio malūnas“ yra vakarykštės, o gal net jau ir užvakarykštės dienos literatūros fenomenas⁶, nors ir pripažįstant, kad tai „laki, temperamentinga ir tvirtos konstrukcijos knyga“. Bet, manytume, klaidingiausias yra vis šen ten pasikartojantis teiginys, kad *Baltaragio malūnas* – vienas gražiausių folkloro stilizacijos kūrinių lietuvių literatūroje⁷. Ne stilizacija – šios knygos šerdis.

Pagaliau svarbu ne vien *Baltaragio malūno* estetinė vertė ir jos apibūdinimas, – negalime nematyti, kaip buvo gniuždyta rašytojo dvasia, kaip kentėjo žmogus, norėjęs dorai dirbti ir padaryti, kam jautėsi pašauktas. Kada nors tai bus absoliuti nesuprantamybė.

Viename iš vėlesniųjų laiškų Boruta pareiškė esąs apsisprendęs: „Su leidyklomis buvo beprasidedąs naujas kadrilis, bet šį kartą atsikračiau [...]. Jei ką rašau ir rašysiu, tai taip, kaip man reikia, ir viskas. Tik

¹ Leokadija Sirutytė-Paštukienė, „Atsiminimai apie K. Borutą“, LLMA, f. 9, ap. 1, b. 8; V. Vildžius, *op. cit.*

² „Baltaragio malūno byla“, 1957 (rankraštis).

³ Birutė Pūkelevičiūtė, *op. cit.*

⁴ Viktorija Daujotytė, „Kūrinio mitopoetika“, in: Viktorija Daujotytė, *Tekstas ir kūrinys*, Vilnius: Kultūra, 1998, p. 223.

⁵ Eglė Venslovaitė-Šiliūnienė, „Archajinių kultūrų ženklai Kazio Borutos ‚Baltaragio malūne‘“, in: *Darbai ir dienos*, 1998, Nr. 6, p. 266.

⁶ Alfonsas Nyka-Niliūnas, „Kazys Boruta, arba revoliucinis romantizmas“, in: Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Temos ir variacijos: Literatūra, kritika, polemika*, Vilnius: Baltoslankos, 1996, p. 275.

⁷ Šitaip, pavyzdžiui, anotuojamas *Baltaragio malūnas*, išleistas „Vagos“ leidyklos 1996 m.

taip galima atgauti pusiausvyrą ir šį tą parašyti. Gal taip ir padarysiu, nors plunksna krinta iš rankų“¹.

Rašyti taip, kaip pačiam reikia, jau nebuvo laiko – rašytojas rimtai sirgo ir gyvenimo tebuvo kiek daugiau kaip vieneri metai.

Borutos dvasinis palikimas – karti išgyventų negandų ir tarybinio rašytojo kūrybinės nelaisvės patirtis. Stipri asmenybė režimo smūgius ir varžtus atlaikė, bet nukamuotas talentas savo jėgos neatgavo.

Baltaragio malūnas ir jo byla, Vilnius: LLTI, 2005, p. 219–253.

¹ Laiškas Hanei Lukauskaitei (O. Poškienei) 1963. IX. 9, LLTI BR, f. 60–526.